

СТРАТЕГІЧНІ ПІДХОДИ ДО СВІТОВОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЯДЕРНОГО СТРИМУВАННЯ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ

STRATEGIC APPROACHES TO WORLD DEVELOPMENT OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF NUCLEAR CONTROL: THEORETICAL AND HISTORICAL ANALYSIS

Здійснено аналіз основних чинників застосування ядерної зброї у сучасному світі. Наголошено, що особливого значення набуває вивчення відпо-відних стратегічних напрямків державного управління у контексті глобалістичної свідомості суспільства, що відображає суспільні оцінки та настрої у сфері ядерної безпеки. Визначено, найцікавішими питаннями в цій сфері є уявлення громадян ядерноозброєних держав про можливість нанесення ядерного удару першими, що може спровокувати ядерну війну, а також питання збереження ядерних арсеналів або ядерного роззброєння.

Узагальнено: щодо використання ядерної зброї першими, глобалістичну свідомість слід поділити на ядерно-нейтральний, ядерно-масштабний, ядерно-локальний, тривіальний, тривіально-локальний і миролюбний типи. Ядерно-нейтральна глобалістична свідомість характеризується відсутністю інте-ресу до можливої ядерної атаки, байдужістю до можливості ядерних ударів, що зазвичай пов'язано з низькою компетентністю в ядерній політиці, і нерозумінням можливих глобальних наслідків застосування ядерної зброї. Широке розповсюдження ядерно-нейтральної глобалістичної свідомості вкрай не-бажано, оскільки значно зменшує стримуючу роль громадської думки і може розв'язати волю агресивних політичних лідерів, які прагнуть будь-якими за-собами розширити сферу свого впливу, в тому числі ядерною війною.

Уточнено, що представники ядерно-масштабної глобалістичної свідомості цікавляться питаннями ядерної політики та позитивно оцінюють гіпотетичні дії керівництва держав, громадянами яких вони є, щодо здійснення першої широкомасштабної ядерної атаки на території держав або військових блоків, що мають ядерні арсенали. Надзвичайно агресивні погляди на ініціювання широкомасштабного ядерного протистояння можуть бути викликані емоційною ненавистю, непереборним бажанням військового знищення країн і народів, що ототожнюються із зовнішнім ворогом, несправедливим обмеженням інтересів інших народів і держав. Невраховання або ігнорування не-минучості ядерних ударів як реакції, яка може призвести до взаємного знищення обох сторін ядерного конфлікту, нерозуміння всіх катастрофічних наслідків широкомасштабної ядерної війни, яка має

статися за таких обставин, є категорично недопустимими в сучасному світі.

Ключові слова: державне управління, механізми державного управління, ядерна зброя.

The analysis of the main factors of nuclear weapons use in the modern world is carried out. It is emphasized that the study of relevant strategic directions of public administration in the context of the globalist consciousness of society, which reflects public assessments and attitudes in the field of nuclear safety, is of particular importance. Certainly, the most interesting issues in this area are the perceptions of the citizens of nuclear-weapon states about the possibility of a nuclear strike first, which could provoke a nuclear war, as well as the preservation of nuclear arsenals or nuclear disarmament.

In summary: with regard to the use of nuclear weapons first, globalist consciousness should be divided into nuclear-neutral, nuclear-scale, nuclear-local, trivial, trivial-local and peaceful types. Nuclear-neutral globalist consciousness is characterized by a lack of interest in a possible nuclear attack, indifference to the possibility of nuclear strikes, which is usually associated with low competence in nuclear policy, and a lack of understanding of the possible global consequences of nuclear weapons. The proliferation of a nuclear-neutral globalist consciousness is highly undesirable, as it significantly reduces the restraining role of public opinion and can unleash the will of aggressive political leaders seeking to expand their sphere of influence by any means, including nuclear war.

It is clarified that representatives of the nuclear-scale globalist consciousness are interested in nuclear policy issues and positively assess the hypothetical actions of the leadership of the states of which they are citizens to carry out the first large-scale nuclear attack on states or military blocs with nuclear arsenals. Extremely aggressive views on the initiation of large-scale nuclear confrontation can be caused by emotional hatred, irresistible desire for military destruction of countries and peoples identified with the external enemy, unjust restriction of the interests of other peoples and nations. Ignoring or ignoring the inevitability of nuclear strikes as a reaction that could lead to the mutual destruction of both sides of the nuclear conflict, misunderstanding of all the catastrophic consequences of large-scale nuclear war, which should occur in such circumstances, is strictly unacceptable in today's world.

Key words: public administration, mechanisms of public administration, nuclear weapons.

УДК 351

DOI <https://doi.org/10.32843/pma2663-5240-2020.18.26>

Колісниченко Р.М.

доктор політичних наук, доцент,
директор,
Центральноукраїнський інститут,
Міжрегіональна Академія управління
персоналом, rmk7@ukr.net

Мартишин Д.С.

доктор наук з державного управління,
доцент, професор кафедри публічного
адміністрування,
Міжрегіональна Академія управління
персоналом

Швець К.П.

доктор наук з державного управління,
доцент, професор кафедри публічного
адміністрування,
Міжрегіональна Академія управління
персоналом

Постановка наукової проблеми та її зміст. Однією з найнебезпечніших глобальних проблем є загроза ядерної зброї, розв'язання ядерної війни, яка може мати катастрофічні наслідки для всього людства. Важливим чинником стримування застосування ядерної

зброї у сучасному світі є забезпечення якісного державного управління, покликаного гарантувати ядерну безпеку на планеті.

Активне розповсюдження ядерної зброї, небезпека її потрапляння в руки терористичних угруповань, зростання глобальних загроз

ядерного характеру вимагають детального вивчення основних стратегічних підходів до державного управління у сфері ядерного стримування, що має розглядатися у тісному взаємному зв'язку з формуванням глобалістичної свідомості людства, як особливої форми суспільної свідомості, котра відображає ставлення народів світу до сучасних глобальних проблем, зокрема загроз ядерного характеру.

Аналіз останніх досліджень. Розвиток світової ядерної політики досліджували М. Буроменський, А. Губський, Г. Дробот, В. Кирилов та інші дослідники. Особливості трансформацій глобалістичної свідомості вивчали В. Горбаненко, М. Головатий, О. Бабкіна, С. Іконникова та інші вчені. Проте стратегічні напрямки розвитку державного управління у сфері ядерної безпеки, що відбувається під значним впливом глобалістичної свідомості населення, досліджені недостатньо.

Метою статті є аналіз стратегічних підходів до світового розвитку державного управління у сфері ядерного стримування.

Виклад основного матеріалу. Ядерна зброя — це зброя масового ураження, ефективність якої обумовлена використанням ядерної енергії, яка виділяється у вигляді вибуху під час перетворення ядерної зброї. Ядерна зброя — вибухова зброя, заснована на використанні внутрішньоядерної енергії, що виділяється в ланцюгових реакціях поділу важких ядер ізотопів урану і плутонію або в реакціях термоядерного синтезу деяких легких ядер. Руйнівна сила ядерної зброї в тисячі разів перевищує потужність тротилової вибухівки. Основними помітними факторами ядерного вибуху є: надпотужна ударна хвиля; світлове випромінювання, що викликає опіки очей і шкіри, поширення вогню; проникаюча радіація, що викликає смертельну променеву хворобу; тривале радіоактивне забруднення місцевості внаслідок випадання радіоактивних речовин з вибухової хмари; електромагнітний імпульс, що порушує роботу електронного, електричного обладнання та установок [1; 3; 4].

Ядерна зброя була винайдена та вперше випробувана в Сполучених Штатах Америки 16 липня 1945 року. У серпні того ж року американські бомбардувальники скинули атомні бомби на японські міста Хіросіма і Нагасакі, в результаті чого загинуло понад 200 000 людей і спричинено масові руйнування. Це був єдиний випадок в історії масового застосування ядерної зброї проти населення [6].

Одночасно з винаходом ядерної зброї виник новий тип міжнародної політики –

ядерна політика, яка охоплює діяльність політичних акторів у сфері мирного чи потенційного військового використання ядерної енергії [7, с.733]. Розрізняють докарибський, посткарибський і багатополлярний періоди глобальної ядерної політики. Докарибський період ядерної політики (1945-1962) ознаменувався встановленням доктрини масової відплати в США, військовим і політичним тиском на СРСР і Китай через погрози ядерної атаки [7, с.734].

Післякарибський період ядерної політики (1962 - початок 1990-х) відзначається впливом Карибської кризи 1962 року, коли світ опинився на межі ядерної війни, що змусило лідерів США та СРСР визнати реальну можливість ядерної війни, взаємне ядерне знищення. Доктринальна ядерна відплата замінюється ядерною стабільністю як станом міжнародних відносин, який забороняє державам використовувати ядерну зброю, усвідомлюючи неможливість перемоги в ядерній війні з огляду на невідворотність ядерної відплати, неприйнятну для агресора. Під впливом військових доктрин взаємного стримування застосування ядерної зброї стало практично неможливим, її роль зводилася лише до фактору суто психологічного залякування [5].

Багатополлярний період ядерної політики починається одночасно з розпадом СРСР і характеризується ядерною багатополлярністю, появою різних категорій ядерних держав: офіційно визнаних ядерних держав (США, Росія, Великобританія, Франція та Китай); Держави, які офіційно не визнані ядерними державами, але відкрито заявили про існування ядерної зброї (Індія, Пакистан, Північна Корея); держави, які мають ядерну зброю, але не визнають цього факту (Ізраїль); держави, які мотивовані та здатні володіти ядерною зброєю (Іран); держави, які можуть виробляти ядерну зброю, але утримуються від набуття ядерного статусу з політичних та інших причин (Аргентина, Бразилія, Південна Корея, Тайвань, Саудівська Аравія, Сирія, Україна та інші) [2; 5].

Після повномасштабного російського збройного нападу на Україну 24 лютого 2022 р. та відсутності істотного воєнного успіху російських військ у спробах загарбання території суверенної держави, доцільно виділити новий період ядерної політики, що характеризується появою загрози застосування росією тактичної ядерної зброї на території України. Вказана загроза обумовлена переважно психо-емоційним хворобливим особистим несприйняттям керівником росії в. путіним власної поразки у війні з Україною.

Загострення глобальних енергетичних проблем стимулює розвиток атомної енергетики,

ядерних технологій, які можуть бути використані у військових цілях. Країни, які володіють атомними електростанціями, мають можливість наблизитися до ядерного порогу, залишаючись під контролем МАГАТЕ, щоб отримати матеріали та технології, які дозволять створити ядерну зброю протягом кількох місяців. У зв'язку з напівлегальною торгівлею урановою сировиною та ядерними технологіями з боку непідконтрольних національних урядів, транснаціональних корпорацій, розвитку чорного ринку ракетно-ядерних технологій та вільного доступу до інформації про ядерну розробку в Інтернеті, існує високий ризик проникнення ядерної зброї неурядовими організаціями, у тому числі терористами, що означає високий ризик її застосування [5; 7, с. 733].

Поява зарядів зі збідненим ураном, високоточних систем з наднизькими зарядами, що дають можливість використовувати їх з мінімальною шкодою для потерпілого, відкрило можливість використання ядерної зброї локально. Під впливом цих та інших факторів, згаданих вище, відбувається розмивання ядерної стабільності та впевненості людей у тому, що ядерну війну можна виграти. Провідні держави навіть не розглядають можливість ядерного роззброєння, а навпаки зміцнюють ядерний потенціал шляхом модернізації військових ядерних технологій. Військові доктрини США і Росії передбачають можливість активного, розміреного і демонстративного застосування ядерної зброї для деескалації агресії в масштабних, регіональних і локальних війнах. Доктрина національної безпеки США 2002 року допускає превентивні ядерні атаки на країни «осі зла»: Лівію, Сирію, Північну Корею, Ірак та Іран. Військова доктрина російської федерації 2010 року залишає за Росією право застосовувати превентивні ядерні удари у військових конфліктах різної інтенсивності. Все це свідчить про руйнування системи ядерного стримування, зростання ризику ядерної зброї та розгортання ядерних воєн [5].

Ядерно-локальна глобалістична свідомість характеризується негативним ставленням до масштабних ядерних атак, але характеризується підтримкою ідеї першим завдати локального ядерного удару по території ядерних держав або військових блоків, що містять ядерну зброю. Одним із способів забезпечення локального характеру ядерної атаки може бути використання високоточної військової технології з використанням збідненого урану. На думку представників ядерно-локальної глобалістичної свідомості, реалізація такої стратегії може забезпечити досягнення бажаних військово-політичних цілей, деморалізацію,

значне ослаблення чи знищення противника та перемогу над ним, уникаючи при цьому масштабної ядерної війни. Однак сподівання на відмову ворога з ядерною зброєю від ядерної відповіді, ймовірно, будуть марними. Якщо ядерна держава виявиться об'єктом локальної ядерної агресії, її відповідь може мати форму ядерного бомбардування, як локального, так і великого масштабу. Небезпека наслідків таких дій може варіюватися від величезних людських втрат і руйнувань до взаємного знищення ворогуючих сторін.

Тривіальний тип глобалістської свідомості характеризується підтримкою ідеї запуску першого широкомасштабного ядерного нападу проти неядерних держав, які не належать до військово-політичних ядерних блоків. Цей тип глобалістичної свідомості відрізняється від свого ядерного типу лише статусом об'єкта можливої ядерної агресії, до якої можуть входити лише ті держави, які не володіють ядерною зброєю і не перебувають у коаліції з ядерними державами. На думку представників тривіальної глобалістичної свідомості, масштабні ядерні бомбардування неядерних держав дозволять їхній країні продемонструвати світові військову силу та могутність для знищення вічно ненависних зовнішніх ворогів.

Проте реалізація таких поглядів неприпустима в сучасному цивілізованому світі. Масштабна ядерна атака може призвести до мільйонів жертв, колосального знищення майна, природних ресурсів, катастрофічного радіаційного опромінення беззахисних з точки зору ядерної безпеки країн та ядерної агресії. Трагічні наслідки такого сценарію для мережевої глобальної екосистеми важко переоцінити. Ядерний геноцид, спричинений військовими злочинцями, не здатний зупинити протистояння цивілізації, а навпаки, неминуче його загострить і спровокує нові атаки, можливо, із застосуванням ядерної зброї.

Ознаками тривіально-локальної глобалістської свідомості є позитивне ставлення до перших локальних ядерних ударів по території неядерних держав, що не входять до ядерних військових блоків. Цей тип глобалістичної свідомості відрізняється від тривіального лише локальним масштабом допустимого знищення за допомогою ядерної зброї, що, за аналогією з поглядами ядерно-локальної глобалістичної свідомості, також може бути досягнуто шляхом використання збідненого урану та високоточних засобів ураження.

Аргументами локального застосування ядерної зброї є необхідність демонстративного запобігання звичайним війнам, забезпечення перемоги у війнах, що тривають зі

звичайними озброєнням, зменшення кількості втрат серед «своїх» солдатів і досягнення певних політичних цілей. Однак ці аргументи непереконливі, враховуючи негативні наслідки застосування ядерної зброї будь-якого масштабу. Застосування ядерної вибухівки, незважаючи на локальний характер руйнувань, призводить до сотень смертей і поранень, поширення спадкових захворювань, руйнування майна, забруднення навколишнього середовища, провокує протилежну сторону військового конфлікту на розробку та застосування ядерної зброї і зрештою провокує реакцію світу відносно приборкання ядерного агресора.

Таким чином, швидка і, здавалося б, остаточна перемога в локальній ядерній війні може обернутися нищівною поразкою не лише однієї з ворогуючих сторін, країни чи нації, а й поразки всього людства у віковій боротьбі проти власної жадібності та агресії. Поширення всіх цих типів глобалістичної свідомості серед народів світу, що дає змогу ініціативи використання ядерної зброї у військових цілях, є одним із найнебезпечніших процесів у світовій політиці, викликом світовій ядерній безпеці, загрозою людській цивілізації.

На сучасному етапі розвитку ядерних технологій існує нагальна потреба у глобальному формуванні миролюбної глобалістичної свідомості, основною ознакою якої є категоричне заперечення початку ядерної агресії будь-якого виду та масштабу. Саме миролюбний тип глобалістичної свідомості може найбільш ефективно відігравати роль раціонального чинника запобігання ядерному протистоянню та забезпечення глобальної ядерної стабільності.

Найвищим рівнем глобальної ядерної безпеки може стати поступове перетворення стану ядерної стабільності в загальне ядерне роззброєння. За бажанням володіння ядерною зброєю глобалістична свідомість поділяється на ядерно-індиферентну, ядерну, ядерно-блокову, державно-без'ядерну та глобально-без'ядерну. Основними характеристиками ядерно-індиферентної глобалістичної свідомості є незацікавленість і чітка позиція щодо необхідності ядерної зброї, низька компетентність у ядерній зброї та байдужість до цих питань. Невизначеність внутрішніх поглядів носіїв ядерно-індиферентної глобалістичної свідомості блокує можливість ефективного соціального впливу на державну ядерну політику та знижує ймовірність її збігу з інтересами суспільства та людства в цілому.

Прихильники ядерної глобалістичної свідомості мають живий інтерес до ядерної полі-

тики, визнають необхідність ядерного статусу в державі, в якій вони проживають. Такі погляди пояснюються відкритим чи прихованим володінням ядерною зброєю багатьма іншими країнами, загрозою зовнішнього ініціювання ядерної агресії різного масштабу, швидше за все, спрямованої на неядерні держави, які не в змозі відповісти. Враховуючи нинішню загрозу проникнення ядерної зброї до авантюричних режимів та загрозу ядерного тероризму, що стає все більш реалістичною в міру поширення ядерних технологій, питання стримування ядерних ударів стає особливо актуальним. Наявність ядерного статусу незалежної держави діє як захисний фактор, який може стримувати ядерну атаку ззовні. Крім того, володіння ядерною зброєю обмежує не лише ядерну, а й інші види військової агресії, зокрема війни із звичайними озброєннями, забезпечуючи тим самим безпеку державних кордонів. Важко передбачити, але якби світ не винайшов ядерну технологію, невідомо, чи була б вона успішною в умовах гострої міжнародної напруженості в другій половині ХХ століття.

З іншого боку, наявність ядерної зброї завжди передбачає ризик її невиправданого чи випадкового застосування, що може мати катастрофічні наслідки. Світ не може бути заручником політичної волі та емоційного стану ядерних політиків, як це було під час Карибської кризи 1962 р., або російського нападу на Україну у 2022 р. Враховуючи ескалацію напруженості в сучасних міжнародних відносинах, немає надійних гарантій, що такі кризи не повторюватимуться у дещо зміненому вигляді. Небезпека посилюється тим, що дії лідерів, особливо в недемократичних країнах, не завжди виважені, раціональні та доцільні.

Розробка й технічне обслуговування ядерної зброї пов'язані зі значними матеріальними витратами, які можуть скласти значну частину видатків державного бюджету, особливо країн, що розвиваються. Відповідно, придбання ядерної зброї тягне за собою скорочення інших, насамперед соціальних, видатків, збільшує навантаження на економіку, гальмує економічне зростання.

Одним із небажаних наслідків наявності ядерної зброї є загроза погіршення стану навколишнього середовища. Видобуток і переробка уранової сировини, виробництво ядерних боєприпасів, їх випробування, обслуговування та використання відпрацьованих матеріалів негативно впливає на навколишнє середовище, провокує поширення серйозних захворювань, у тому числі онкологічних.

Аналіз усіх негативних наслідків володіння ядерною зброєю призводить до логічного висновку про необхідність пошуку більш безпечних і раціональних шляхів забезпечення миру у всьому світі як альтернативи ядерній зброї.

Глобалістична свідомість ядерно-блокового типу характеризується негативним ставленням до розміщення ядерної зброї на території своєї держави, але виступає за входження або перебування у військовому блоці держав, деякі з яких мають ядерні арсенали. Реалізація цього підходу забезпечує ядерну безпеку, уникаючи додаткових матеріальних витрат та екологічних небезпек, безпосередньо пов'язаних із володінням ядерною зброєю. Основними недоліками глобалістичної свідомості ядерно-блокового типу залишаються ризики невинного або випадкового застосування ядерної зброї державами, що володіють ядерною зброєю, що може спровокувати катастрофічні ядерні війни, а також небезпека негативного екологічного впливу ядерних розробок на світ.

Прихильники державно-без'ядерної глобалістичної свідомості виступають проти володіння ядерною зброєю державою, в якій вони проживають, або іншими членами військового блоку, до якого ця держава належить. Така стратегія відкриває можливості уникнути негативних матеріальних та екологічних наслідків ядерної зброї та дозволяє власним прикладом ініціювати глобальне ядерне роззброєння. Проте всесвітнє роззброєння практично неможливе без відповідних міжнародних угод і відповідного контролю. За таких умов найімовірнішим наслідком реалізації поглядів державно-без'ядерної глобалістичної свідомості може бути відмова більшості ядерних держав від роззброєння та можливість ядерної та іншої військової агресії проти цієї держави-ініціатора (державного блоку), що добровільно втратила ядерну зброю.

Глобальна-без'ядерна глобалістична свідомість передбачає глобальне поступове ядерне роззброєння всіх ядерних держав під суворим контролем світової спільноти з подальшою глобальною заборонаю на виробництво ядерної зброї. Поступове роззброєння може відобразитися у глобальному припиненні ядерних випробувань, виробництва ядерної зброї та забезпеченні її утилізації відповідно до глобального плану ядерного роззброєння, розробленого та затвердженого світовою спільнотою. Для цього потрібна згода і злагодженість дій усіх суб'єктів міжнародної політики, усвідомлення людством необхідності очищення світу від накопичених військових запасів ядер-

ної зброї, які є смертельними для екосистеми всієї планети.

Світова націоналізація та заборона приватних уранових копалень, джерел для видобутку іншої сировини, необхідної для виготовлення ядерних боєприпасів, засобів переробки ядерної сировини, розробки, виробництва та поширення ядерних технологій, має супроводжуватися значним зростанням світового контролю над ресурсами всіх видів ядерного виробництва та розподілу. МАГАТЕ та інші світові організації, які здійснюють моніторинг ядерної політики, повинні без винятку мати безперешкодний доступ до суверенної території всіх країн у будь-який час і систематично забезпечувати своєчасне виявлення можливих ядерних розробок у будь-якій точці світу. Реалізація такої стратегії дає можливість припинити існування небезпечної для всього людства ядерної зброї, уникнути всіх негативних наслідків її збереження, захистити світ від можливих ядерних воєн. Виходячи з цього, глобально-без'ядерну глобалістичну свідомість слід визнати найбільш оптимальною та забезпечити її максимальне поширення серед народів світу.

Висновки. На тлі зростаючої загрози ядерної війни та зростаючого значення глобальної ядерної безпеки людство має визнати необхідність подолання міжцивілізаційного протистояння, забезпечити гуманізацію міжнародних відносин, досягнення міжнародної довіри, яка усуває необхідність ядерної зброї. Політику накопичення та модернізації ядерних боєприпасів необхідно трансформувати в гуманістичну стратегію одночасного глобального ядерного роззброєння як гарантії неприпустимості ядерної війни. Саме ця стратегія має бути покладена в основу сучасного розвитку державного управління на глобальному рівні. Зростання актуальності вивчення стану світової ядерної політики та глобалістичної свідомості людства, як її основного чинника, визначає високі перспективи подальших досліджень у даному напрямку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безопасность жизнедеятельности. Безопасность в чрезвычайных ситуациях природного и техногенного характера: Учебное пособие – 3-е изд., испр. / Акимов В.А., Фалеев М.И., Воробьев Ю.Л. – М.: Высшая школа, 2008. – 592 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stud.com.ua/1485/bzhd/yaderna_zbroya_zahist_nogo#474
2. Буроменський М. В. Міжнародне право: Навч. посібник / Михайло Всеволодович Буроменський. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 336 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/363/9/>

3. Вишняков Я.Д. Безопасность жизнедеятельности: учебник для бакалавров / Я. Д. Вишняков - М.: Юрайт, 2013. – 544 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://stud.com.ua/28398/bzhd/nadvichayni_situatsiyi_viyskovogo_harakteru

4. Губський А. І. Цивільна оборона. Підручник для вищих навчальних закладів / Андрій Іванович Губський. – К.: Міністерство освіти, 1995. – 2016 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://readbookz.com/book/198/7492.html>

5. Дробот Г. А. Мировая политика : учебник для бакалавров / Галина Анатолиевна Дробот. – 2014. – М. : Юрайт. – 476 с. [Электронный ресурс]. –

Режим доступа: http://stud.com.ua/29672/politologiya/yaderna_stabilnist_eroziya_suchasnih_umovah

6. Кириллов В. В. История России: Учебник / Вячеслав Иванович Кириллов. – М.: Юрайт-Издат, 2007. – 661 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://stud.com.ua/18214/istoriya/stvorenniya_atomnoyi_zbroyi_pochatok_yadernogo_protistoyannya#535

7. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.